

Aleksandra Nowakowska*

TERYTORIUM – ŹRÓDŁO PROCESÓW INNOWACJI

Wprowadzenie

Przestrzenny kontekst procesów gospodarczych był przedmiotem badań i analiz ekonomicznych od początków XIX wieku¹. Liczne ujęcia teoretyczne, klasyczne i typowe dla ekonomii fordowskiej, wyjaśniały przestrzenne relacje i mechanizmy alokacji zasobów i dominowały w geografii i ekonomii aż do końca lat siedemdziesiątych. Kryzys fordowskiego systemu organizacji gospodarki stał się podstawą do reorientacji podejścia do procesów rozwoju i szerszego uwzględnienia czynników lokalnych w analizach dynamiki przemysłowej. Ewolucja tych teoretycznych ujęć, dokonująca się przez dwie ostatnie dekady XX wieku, przyniosła eksplozję koncepcji opisujących terytorialne formy organizacji produkcji.

Od początku lat dziewięćdziesiątych, obserwujemy silne zainteresowanie problematyką sieci, systemów i środowisk innowacyjnych oraz „regionów uczących się”. Jest to konsekwencją zmiany czynników rozwoju i przesunięcia akcentu z badań relacji *input-output*, powiązań materialnych i statycznych w kierunku zagadnień poświęconych społecznym i instytucjonalnym aspektom rozwoju. Ta orientacja badań eksponuje pozaekonomiczny charakter relacji i procesów gospodarczych. Podkreśla istotne znaczenie czynników niematerialnych. Mocno uwypuklone zostało tu znaczenie terytorialnych uwarunkowań budowania rozwoju gospodarczego, prowadząc do powstania nowego – terytorialnego paradygmatu rozwoju.

Koncepcja terytorium i jego roli w rozwoju społeczno-gospodarczym radykalnie odróżnia się od tradycyjnych interpretacji przestrzeni

* Dr hab., profesor Uniwersytetu Łódzkiego, Katedra Gospodarki Regionalnej i Środowiska.

¹ W artykule wykorzystane zostały fragmenty pracy autorki: *Regionalny wymiar procesów innowacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.

i rozwoju lokalnego w teoriach ekonomii. Podejście to pokazuje, w jaki sposób przestrzeń określa własną autonomię i logikę procesów rozwoju. W tym ujęciu przestrzeń „wytwarza” dynamikę gospodarczą i nadaje jej sobie tylko właściwe cechy. Następuje odejście od interpretacji przestrzeni pojmowanej w kategoriach statycznego miejsca lokalizacji zasobów i podmiotów gospodarczych w stronę ujęcia dynamicznego, w którym terytorium określane jest przez pryzmat relacji i aktywność lokalnych aktorów oraz kapitał społeczny i instytucjonalny.

Tak interpretowane terytorium staje się źródłem procesów innowacji. Między terytorium a innowacjami zachodzą ściśle współzależności i relacje, których interpretacja jest celem analizy prowadzonej w artykule. Przedmiotem prezentowanego opracowania jest identyfikacja terytorialnych mechanizmów tworzenia procesów innowacji wraz ze wskazaniem podobieństw i różnic występujących w głównych nurtach teoretycznych.

1. Terytorium – miejsce tworzone przez podmioty

W nowym paradygmacie, terytorium nie jest przestrzenią wyodrębnioną według kryterium geograficzno-administracyjnego, ale przestrzenią ukształtowaną historycznie, w której powstał specyficzny układ instytucjonalno-organizacyjny. I. Pietrzyk wskazuje, że „kategoria terytorium wykracza poza pojęcie przestrzeni fizycznej i rozumiana jest jako przestrzeń „stworzona” (fr. *construit*) przez określoną społeczność, mająca swoją historię i kulturę, nagromadzoną wiedzę i umiejętności, wraz z funkcjonującymi w jej łonie instytucjami oraz sieciami relacji między wszystkimi aktorami życia społecznego-gospodarczego”².

Terytorium jest „produktem-wytworem” zlokalizowanych aktorów połączonych wspólnym relacjami i celem działania³. Nie jest to przestrzeń określana wielkością czy granicami, lecz sposobem relacji i organizacji działających w nim podmiotów. Innymi słowy, terytorium definiowane jest przez pryzmat utożsamiających się z nim aktorów, zorientowanych na działanie i realizację wspólnych celów. W konsekwencji można przyjąć, że A. Jewtuchowicz, że terytorium staje się samo w sobie aktywnym podmiotem, posiadającym własną logikę organizacyjną,

² I. Pietrzyk, *Globalizacja, integracja europejska a rozwój regionalny*, [w:] A. Jewtuchowicz (red.), *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 12–13.

³ B. Pecqueur, *Le developpement local pour une economie des territoires*, Syros, Paris, p. 132.

której efektywność może pobudzać lub ograniczać rozwój podmiotów w nim funkcjonujących⁴.

Nowy paradygmat rozwoju zrywa z funkcjonalną logiką organizacji procesów społeczno-gospodarczych i podejmuje próbę wpisania procesów rozwoju w ramy lokalne, korzystając z zasobów i aktywności wspólnoty lokalnej⁵. W klasycznych teoriach ekonomii przestrzeń jest wtórnym czynnikiem produkcji, w nowych zaś koncepcjach rozwoju regionalnego logika jest odwrotna: terytorium jest pierwsze. To zasoby i mechanizmy zachodzące w konkretnym terytorium generują i określają podmioty, społeczności, gospodarki, miasta. W podejściu terytorialnym przestrzeń jest „ulepszona” nową zawartością wartości społeczno-kulturowych i śladami lokalnej historii. Przestrzeń w tej interpretacji wyraźnie różni się od przestrzeni fizycznej – zawiera element społecznego środowiska, gdzie aktorzy są wzajemnie połączeni wartościami ekonomicznymi, kulturowymi i historycznymi⁶.

W przeciwieństwie do klasycznej interpretacji przestrzeni, podstawą funkcjonowania terytorium są interakcje między aktorami. To one określają miejsca i definiują sposób koordynacji. W konsekwencji terytorium tworzy własną dynamikę rozwoju i nadaje własną autonomię i cechy procesom społeczno-gospodarczym. Uterytorialnienie mechanizmów i procesów rozwoju tworzy nieograniczone możliwości różnorodnych trajektorii rozwoju lokalnego będących pochodną wewnętrznych relacji, wspólnych interesów czy zdolności do tworzenia wspólnych zasobów.

Koncepcja rozwoju terytorialnego silnie uwypukla związek między dynamiką zmian a cechami terytorium. Bazuje na pojęciu zlokalizowanego charakteru aktorów oraz wykorzystaniu tej cechy w ich wzajemnych interakcjach. Eksponuje spójność i wzajemność działań aktorów danego terytorium. Rozwój terytorialny rozumiany jest jako wzrost zdolności aktorów do „opanowywania” i zarządzania dynamiką zmian, w którą są zaangażowani⁷. W ujęciu terytorialnym, rozwój nie jest już pojmowany jako rezultat wymiany rynkowej, lecz jako wypadkowa złożonego zbioru relacji zachodzących między podmiotami funkcjonującymi w danej przestrzeni posiadającej własną kulturę i historię⁸.

⁴ A. Jewtuchowicz, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 69–71.

⁵ Ph. Aydalot, *Economie regional et Urbanie*, Paris, Economica, 1984, p. 109.

⁶ F. Moulaert, F. Sékia, *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*. „Regional Studies”, vol. 37/3, 2003.

⁷ S. Lardon, P. Maurel, V. Pincent, *Representations spatiales et developpement territorial*, Editions Hermes, Paris 2001, p. 437.

⁸ A. Jewtuchowicz, *Terytorium i lokalne systemy produkcyjne a globalizacja gospodarki*, [w:] W. Kosiedowski (red.), *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2001, s. 38.

Tabela 1. Przestrzeń a terytorium – analiza komparatywna

Przestrzeń w ujęciu klasycznym	Przestrzeń = terytorium
Zasoby istniejące, „zastane”	Tworzenie zasobów
Optymalna alokacja zasobów	Kombinacja, tworzenie nowości, umiejętność rekonfiguracji zasobów
Rzadkość zasobów	Zasoby i „bogactwa w ilości nieskończonej” („niedokończona”)
Gra o sumie zerowej	Gra o sumie dodatniej
Przestrzeń istniejąca – „dana”	Terytorium tworzone – „wyłaniające się”
Ujęcie statyczne	Ujęcie dynamiczne
Przestrzeń ograniczona, posiadająca wytyczone granice	Terytorium otwarte, granice wyznaczane przez aktywność aktorów
Kategorią podstawową jest aktor (np. podmiot gospodarczy)	Kategorią podstawową są relacje między podmiotami (terytorium jest siecią)
Fundamentem rozwoju jest bliskość przestrzenna (aglomeracja i koncentrację aktorów, w tym samym miejscu)	Fundamentem rozwoju jest bliskość organizacyjna i instytucjonalna (bliskość przestrzenna nie jest konieczna – nie gwarantuje interakcji między aktorami)
Dystans fizyczny jest postrzegany jako generator kosztów	Dystans fizyczny jest drugorzędny; problemem rozwoju jest dystans społeczny
Modele aglomeracji	Modele specjalizacji i specyficzności
Zasoby, czynniki generyczne	Zasoby, czynniki specyficzne
Atrakcyjność przestrzeni wyznaczana jest przez kategorie: koszt i cena	Atrakcyjność przestrzeni określana jest przez komplementarność zasobów
Innowacje i technologie „zbywalne” – zasoby do dyspozycji	Innowacje i technologie „zakorzenione” – rezultat zlokalizowanych procesów wiedzy i innowacji
Kapitał przestrzeni wynika z bliskości zasobów wiedzy i infrastruktury komunikacyjnej	Kapitał przestrzeni to dziedzictwo poznawcze wynikające z aktywności i sukcesów w przeszłości

Źródło: opracowanie własne na podstawie: G. Colletis, M. Salles, *Elements pour la construction d'une ontologie du territoire*, XLVIeme Colloque de l'ASRDLF, Clermont Ferrand 2009, s. 9–10.

Terytorialny charakter rozwoju gospodarczego pokazuje także proces terytorializacji przedsiębiorstw, obrazujący zmianę relacji między przestrzenią a działalnością gospodarczą. Rozwój przedsiębiorstwa silnie uzależniony jest od dynamiki rozwoju terytorium, w którym funkcjonuje i odwrotnie, konkurencyjność terytorium determinowana jest przez sukces gospodarczy jego podmiotów. To zasoby, cechy i dynamika rozwoju terytorium z jednej strony przyciągają inwestycje i tworzą fundament dla rozwoju podmiotów gospodarczych, z drugiej zaś przedsiębiorstwa poprzez swoją aktywność współtworzą logikę rozwoju

terytorialnego i decydują o jego konkurencyjności. Podmioty te, będąc szczególnym ogniwem procesu globalizacji, z jednej strony wykorzystują zasoby terytorium, z drugiej współuczestniczą w ich budowie, tworząc jego specyfikę, wiążąc na trwałe swoje strategie działania z miejscem lokalizacji. Zdaniem I. Pietrzyk, terytorium urasta do rangi zmiennej strategicznej w decyzjach podejmowanych przez podmioty gospodarcze, wzmacnia ich konkurencyjność i staje się źródłem wartości dodanej⁹.

Liczni autorzy wskazują, że rozwój terytorialny to dużo więcej niż tylko inny sposób interpretacji procesów rozwoju w skali przestrzennej. Jest to radykalna zmiana paradygmatu badań nad przestrzenią i rozwojem. W klasycznych teoriach ekonomii przestrzeni jest wtórnym czynnikiem produkcji. Tymczasem, w koncepcji rozwoju terytorialnego logika jest odwrotna: przestrzeń jest pierwsza. To ona generuje podmioty, społeczności, gospodarkę. Procesy gospodarcze są „owocem” danej przestrzeni¹⁰. W tej perspektywie, terytoria – wielkie zapomniane czynniki rozwoju, jak określa je OECD¹¹, nabierają ponownie istotnego znaczenia. Terytorium zaczyna być traktowane jako czynnik i zasób stanowiący determinantę trwałego rozwoju.

W konsekwencji dokonała się daleko idąca reinterpretacja powiązań między terytorium a rozwojem. A. Rallet wskazuje że „rozwój regionalny oraz rozwój terytorialny to dwa odrębne pojęcia. Odwołują się one do dwóch różnych sposobów postrzegania przestrzeni geograficznej i jej łączenia z rozwojem gospodarczym (...). Rozwój terytorialny odwołuje się do przestrzeni, która nie jest dana, ale jest budowana. Budowana przez historię, kulturę oraz różne sieci społeczne. To one kształtują jego granice. Treść (tj. to, co zawiera terytorium) określa formę (tj. to, w czym terytorium jest zawarte), a granice terytorium są przemieszczającymi się granicami sieci społeczno-ekonomicznych. Tam, gdzie są granice sieci, tam kończy się terytorium. Funkcjonowanie terytorium nie jest warunkowane aktywnością podmiotów odpowiedzialnych za politykę rozwoju, ale pochodzi z mobilizacji sił wewnętrznych”¹².

⁹ I. Pietrzyk, *Paradygmat rozwoju terytorialnego*, [w:] W. Kosiedowski (red.), *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2001, s. 57.

¹⁰ A. Nowakowska, *Regionalny kontekst procesów innowacji*, [w:] A. Nowakowska (red.), *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2009, s. 39.

¹¹ OECD Raport, *Cities and region in the new learning economy*, Paris 2001, p. 23.

¹² A. Rallet, *Commentaires du texte d'Olivier Crevoisier' dans Amedee Mollard et al., territoires et enjeux du developpement regional*, Editions Quae, p. 80; za: J. Bruno, *Le developpement territorial. Une discipline scientifique emergente*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives quebecoises*, Presses de L'Universite du Quebec, 2008, s. 298.

2. Terytorium – miejsce tworzenia się instytucji i koordynacji zachowań

Terytorialny paradygmat rozwoju odwołuje się do zjawiska zakorzeniania procesów rozwoju¹³, które J. Grzeszczak określa mianem społecznego umocowania działalności gospodarczej¹⁴. Idea ta jest próbą osadzenia działalności ekonomicznej i jej efektów w środowisku społecznym wraz z wyjaśnieniem przestrzennej natury procesów gospodarczych. Wskazuje, że relacje zachodzące między podmiotami gospodarczymi mocno współzależą od struktury terytorialnej i panujących tam norm, więzi społecznych, lojalności czy relacji wzajemności. Terytorium tworzy przestrzeń relacyjną – relacje społeczne, przyjaźń, wspólne doświadczenia, stanowiące społeczny kontekst zachowań ekonomicznych, prowadzą do budowania korzystniejszych wyników ekonomicznych. Specyficzna mikrostruktura społeczna powstająca w terytorium jest wspólnym jego zasobem, stanowi jednocześnie czynnik i rezultat spójności terytorium, warunkuje dynamikę rozwoju terytorium. Sieci społeczne, oparte na osobistych relacjach, wspólnych doświadczeniach zawodowych, „produkują” terytorialne zasoby (głównie niematerialne) i stanowią podstawowy kanał ich wymiany¹⁵. Terytorium, to nie „dobrze namacalna rzeczywistość biofizyczna, ale konstrukcja społeczna. Jest ono z jednej strony zasobem dla rozwoju, a z drugiej zaś produktem tego rozwoju”¹⁶.

Równocześnie terytorium tworzy przestrzeń instytucjonalną – oferuje bliskość instytucjonalną wyrosłą ze zbioru wspólnych procedur, ustalonych zasad i interakcji zachodzących między podmiotami. Wspólne reguły gry tworzone przez wspólne zwyczaje i zasady (instytucje nieformalne) tworzą ramy funkcjonowania gospodarki, są bazą dla koordynacji działań gospodarczych, sprzyjają wymianie informacji, procesom kooperacji, interaktywnego i kolektywnego działania. Instytucje nieformalne są zlokalizowane i powiązane z terytorium (np. normy kulturowe, przyzwyczajenia), a poziom bliskości instytucjonalnej

¹³ Pojęcie zakorzenienia – umocowania zostało wprowadzone do nauk ekonomicznych przez K. Polanyi, który tym pojęciem określał powiązania między zachowaniami gospodarczymi a stosunkami społecznymi.

¹⁴ J. Grzeszczak, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN nr 173, Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1999, s. 56–58.

¹⁵ C. Dupny, A. Torre, *Confiance et proximite*, [in:] B. Pecqueur, J. B. Zimmermann (eds.), *Economie de proximites*, Hermes Science Publications, Paris 2004, p. 74–82.

¹⁶ B. Jean, *Le developpement territorial. Une discipline scientifique emergente*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives quebecoises*, Presses de L'Universite du Quebec, 2008, s. 297.

warunkuje zakres i sposób, w jaki podmioty czy organizacje koordynują swoje zachowania rynkowe.

W konsekwencji, paradygmat rozwoju terytorialnego odmiennie interpretuje rolę i funkcje podmiotów funkcjonujących w rozwoju danej przestrzeni. To podmioty identyfikujące się z przestrzenią i biorące aktywny udział w jej tworzeniu (poprzez wspólne działanie), a nie struktury administracyjne określają sposób organizacji i funkcjonowania terytorium. W wymiarze zarządzania i polityki rozwoju to terytorium definiuje własny sposób regulacji i koordynacji zachowań podmiotów funkcjonujących w jego łonie. Ten nowy i alternatywny względem klasycznych form sposób zarządzania przestrzenią, określany mianem *governance*, definiuje zarządzanie poprzez samoorganizację podmiotów i ich współdziałanie w osiągnięciu wspólnych celów

Governance jest pojęciem wieloaspektowym, wykorzystywanym w różnych nurtach interpretacji naukowej¹⁷. Termin ten wykorzystywany jest do opisu mechanizmów organizacji i regulacji gospodarki czy administrowania i zarządzania w strukturach lokalnych. W pierwotnym ujęciu *governance* oznaczało organizację relacji między przedsiębiorstwami, wykraczającą poza mechanizmy rynkowe. Z czasem terminem tym zaczęto określać ogół sposobów regulacji pośrednich, zawierających się między czystymi mechanizmami rynkowymi a regulacją publiczną. Jest to proces pionowej i poziomej koordynacji interakcji powstających w terytorium, będącym konsekwencją formalnych i nieformalnych instytucji. Rozwój tej idei doprowadził do powstania nowych mechanizmów współdziałania i tworzenia relacji między systemem gospodarczym a polityką lokalną. To z jednej strony współzarządzanie poprzez współpracę, z drugiej zaś współodpowiedzialność wszystkich aktorów terytorium za jego rozwój. Mechanizmom *governance* towarzyszy zaciekanie się granic między sektorem publicznym a prywatnym.

W ramach terytorialnego paradygmatu rozwoju spotykają się trzy wymiary terytorium, którym odpowiadają trzy rodzaje przestrzeni: fizyczna, relacyjna oraz instytucjonalna. Klasyczna interpretacja przestrzeni wskazująca wymiar społeczny, gospodarczy i przestrzeny zastąpiona zostaje nowym ujęciem, w którym sedno stanowi przestrzeń relacyjna i instytucjonalna tworzące „zawartość” i tożsamość terytorium¹⁸.

¹⁷ Pojęcie to ma swoje źródła w teorii kosztów transakcji i pracach R. Coase’a i O. E. Williamsona. W ramach nauk regionalnych pojęcie to było rozwijane głównie przez kalifornijską szkołę geografii ekonomicznej w ramach prac A. J. Scotta i M. Storpera.

¹⁸ I. Pietrzyk, *Globalizacja, integracja europejska a rozwój regionalny*, [w:] A. Jewtucho-wicz (red.) *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 13.

3. Terytorium – miejsce tworzenia procesów innowacji

Dokonujące się w ostatnich dekadach przewartościowanie czynników i redefinicja mechanizmów rozwoju, przyniosły pogłębioną i ożywioną debatę na temat mechanizmów tworzenia innowacji. Panuje powszechna zgoda wśród ekonomistów, że współcześnie innowacje nie są ani procesami zachodzącymi w jednym kierunku, ani opartymi na prostych związkach przyczynowo-skutkowych między działalnością kreatywnego przedsiębiorcy a firmą, lecz są procesami kolektywnymi i interaktywnymi, mającymi silne zabarwienie społeczne i instytucjonalne. Innowacja jest „zlokalizowana”, a jej powstanie warunkowane jest mechanizmami terytorialnymi. Innymi słowy, wymiar społeczno-organizacyjno-terytorialny procesów powstawania i dyfuzji innowacji został w pełni włączony do debaty nad procesami innowacjami. Ekonomści są zgodni, iż uczenie się, innowacje i przemiany technologiczne są zakorzenione w strukturze przestrzennej – są naturalnie lokalne i w dużym stopniu zależne od ścieżki rozwoju tej struktury.

Terytorium i terytorialne mechanizmy rozwoju postrzegane są jako źródło procesów innowacji i leżą u podstaw interpretacji współczesnych koncepcji i modeli innowacji. Terytorialne mechanizmy procesów innowacji wyjaśniane są między innymi w ramach koncepcji środowiska innowacji, regionu uczącego się, regionalnego systemu innowacji, klastra innowacyjnego czy wspomnianego już paradygmatu bliskości. W tych ujęciach podkreślany jest fakt, że innowacja jest zlokalizowanym i osadzonym terytorialnie procesem. Terytorium jest miejscem interakcji potrzebnych do zaistnienia procesów innowacji, inaczej mówiąc, innowacja jest procesem geograficznie zakorzenionym. Przez współpracę i zaufanie podmiotów w nim funkcjonujących, osadzenie w środowisku kulturowym czy bliskość przestrzenną następuje ułatwienie akumulacji wiedzy, jej transfer oraz tworzenie innowacji. Terytorium tworzy szereg nieuchwytnych zasobów, mających decydujące znaczenie w budowaniu regionalnych zdolności innowacyjnych. Zasoby te stają się specyficzną formą kapitału, który pochodzi z relacji społecznych, norm, wartości i interakcji zachodzących wewnątrz społeczności. Jego istnienie pomaga przedsiębiorstwom pokonać ułomności mechanizmów rynkowych lub zredukować koszty. Terytorium, a precyzyjniej jego cechy i specyficzny potencjał sprzyjają redukcji ryzyka innowacyjnego dla konkretnego podmiotu gospodarczego, ułatwia absorpcję różnego rodzaju wiedzy, daje możliwość interaktywnego uczenia się i wymiany doświadczeń¹⁹.

¹⁹ A. Nowakowska, *Regionalny kontekst procesów innowacji*, [w:] A. Nowakowska (red.), *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2009, s. 37.

Wśród teoretycznych ujęć procesów innowacji wiodącą rolę odegrała koncepcja środowiska innowacji. Neguje ona założenie, że innowacja determinowana jest w dużej mierze postępem naukowo-technologicznym. W tej perspektywie innowacja jest w dużym stopniu efektem środowiska, w którym funkcjonuje podmiot, jej źródłem nie jest przedsiębiorstwo, lecz środowisko, w którym on działa.²⁰ D. Maillat określa środowisko innowacyjne (fr. *milieu innovateur*), jako organizację terytorialną, w której bierze początek proces innowacji. Jest to zbiór zorientowany terytorialnie, w którym interakcje między podmiotami gospodarczymi, zachodzące w wyniku wielostronnych transakcji, sprzyjają procesom uczenia się i wprowadzania innowacji. W konsekwencji wpływają one na powstawanie efektów zewnętrznych, specyficznych dla procesów innowacji, umożliwiających zaistnienie coraz bardziej doskonałych form zbiorowego uczenia się i zarządzania zasobami.²¹ Podstawowe cechy środowiska innowacji to: (1) ramy terytorialne rozumiane jako efekt zbiorowych procesów interakcji, uczenia się, adaptacji – zbiorowy wytwór społeczno-ekonomiczny; (2) właściwa dla niego logika organizacyjna, która umożliwia obieg wiedzy, w tym milczącej, poprzez sieci społeczne, instytucjonalne i różne formy mobilności społecznej i zawodowej; (3) dynamika uczenia się, przejawiająca się w zdolności i chęci wszystkich aktorów, stanowiących integralną część środowiska innowacyjnego, do szybkich zmian, reagowania na zmieniające się warunki i w konsekwencji właściwego dostosowywania własnego działania do tych wymogów²².

Istotne znaczenie w analizie innowacji w kontekście procesów regionalnych odegrała koncepcja klastrów. Istotę klastrów stanowią współistniejące relacje współpracy i konkurencji, występujące w różnych wymiarach i między różnymi podmiotami. Warunkiem koniecznym jest także zakorzenienie lokalne czy regionalne, tak samych podmiotów tworzących klaster, jak i ich głównych domen aktywności. Klaster określany jest i powstaje dzięki konkretnej lokalizacji w przestrzeni, która tworzy jego wartość i potencjał rozwojowy. Jest ściśle związany z terytorium, na którym działa – mocno osadzony w uwarunkowaniach społecznych oraz instytucjonalnych, przynależnych do konkretnej struktury przestrzennej i gospodarczej. Decydującą rolę w klastrach

²⁰ Ph. Aydalot, *Trajectoires technologiques et milieux innovateurs*, [w:] Ph. Aydalot (ed.), *Milieux innovateurs en Europe*, Edytion GREMI, Paris 1998, s. 10–11.

²¹ D. Maillat, *Globalizacja, terytorialne systemy produkcyjne i środowiska innowacyjne*, Rector's Lectures, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2002, s. 11.

²² J. Chądzyński, A. Nowakowska, Z. Przygodzki, *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*, Wyd. Cedewu, Warszawa 2008.

innowacji odgrywają relacje niehandlowe, oparte na wymianie informacji rynkowych czy wiedzy „milczącej”.

Popularnym ujęciem teoretycznym, w którym odnajdujemy odniesienie do powstawania i rozwoju innowacji, jest także koncepcja „regionu uczącego się”. U podstaw tego ujęcia leży nurt badań i analiz dotyczący procesów uczenia się (indywidualnego i zbiorowego) dokonującego się w regionie. Przedmiotem tych rozważań są procesy kooperacji tworzące wartość dodaną w postaci wspólnych zasobów wiedzy i mechanizmów uczenia się. R. Florida, twórca tej koncepcji, przyjmuje że „regiony uczące się” funkcjonują jako magazyny wiedzy i pomysłów, zapewniając przy tym przyjazne środowisko oraz infrastrukturę wspomagającą przepływy wiedzy i informacji²³.

Z punktu widzenia kształtowania regionalnej polityki innowacji fundamentalne znaczenie odegrała koncepcja regionalnego systemu innowacji. Ogólnie ujmując to system podmiotów, interakcji i zdarzeń, które w wyniku synergii powstają w konkretnym terytorium i prowadzą do zwiększenia zdolności tworzenia, absorpcji i dyfuzji innowacji. Regionalny system innowacji to zbiór interakcji zachodzących między sferą nauki, sektorem B+R, podmiotami gospodarczymi, systemem edukacji, finansów i władz publicznych, sprzyjający procesom adaptacji i zbiorowego uczenia się. Podstawą jego działania jest istnienie powiązań sieciowych oraz środowiska innowacji²⁴. Funkcjonowanie systemu innowacji jest silnie koordynowane przez władze publiczne, które są „ogniwem” spinającym aktywność poszczególnych podmiotów.

Funkcjonowanie podmiotów w ramach klastra, środowiska innowacji czy regionalnego systemu innowacji znacząco zwiększa ich zdolność do absorpcji, produkcji i dyfuzji wiedzy oraz innowacji. Powiązania występujące w tych strukturach oraz bliskość przestrzenna ułatwiają procesy tworzenia i wymiany nowych idei, pomysłów, informacji. Bliskość przestrzenna podmiotów umożliwia proces permanentnego uczenia się i szybkiego rozprzestrzeniania się wiedzy i informacji. Bezpośrednie relacje, często nieformalne umożliwiają prowadzenie monitoringu

²³ R. Florida, *Toward the learning region*, „Futures”, vol. 27, no. 5, 1995, s. 532.

²⁴ A. Nowakowska, *Regionalny system innowacji*, [w:] K. B. Matusiak (red.), *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć*, Wydawnictwo Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2008, s. 302–303.

Zob. też: T. Markowski, *Regionalne systemy innowacji w aspekcie Strategii Rozwoju Regionalnego Polski 2000–2005*, [w:] J. Szlachta (red.), *Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego*, Biuletyn KPZK PAN, z. 191/2000, s. 321–323; E. Stawasz, *Uwarunkowania i przesłanki wspierania innowacji i przedsiębiorczości*, [w:] K. B. Matusiak, E. Stawasz (red.), *Przedsiębiorczość i transfer technologii. Polska perspektywa*, Łódź 1998, s. 28–33.

sektora/branży czy konkurencji oraz prowadzenie benchmarkingu własnej działalności względem konkurencji. W ramach tych struktur mamy do czynienia z kreacją nowych firm innowacyjnych, tzw. firm odpryskowych stanowiących o dojrzałości tych terytorialnych form tworzenia procesów innowacji.

Struktury te bazują na zakorzenieniu w przestrzeni, w której funkcjonują. Terytorialne osadzenie ma szczególne znaczenie w przypadku aktywności innowacyjnej i przybiera wymiar: zakorzenienia instytucjonalnego, strukturalnego i relacyjnego²⁵. Zakorzenienie instytucjonalne dotyczy wpływu regulacji i norm postępowania, podatków, dotacji, systemu prawnego, systemu infrastrukturalnego, systemu edukacji, badań, rynku pracy itp. Zakorzenienie strukturalne dotyka sieci i wynika między innymi z gęstości czy trwałości interakcji między podmiotami. Zakorzenienie relacyjne występuje w kontekście sieci społecznych i siły więzi lokalnych, co mocno przekłada się na współpracę oraz relacje między podmiotami. W konsekwencji, o istocie funkcjonowania terytorialnych struktur procesów innowacji decyduje kombinacja i współlistnienie geografii sieci społecznych i relacji międzyorganizacyjnych.

4. Terytorialne koncepcje procesów innowacji – różnice i podobieństwa

U podstaw terytorialnych interpretacji cech i mechanizmów procesów innowacji leżą liczne koncepcje, często „a-terytorialne” w swych głównych założeniach, wyrosłe zarówno z mikro- jak i makroekonomicznych ujęć procesów społeczno-gospodarczych. Kluczowe znaczenie odegrał nurt badań i analiz pokazujący proces innowacyjny w kontekście retrospektywnym i „zależności od ścieżki” rozwoju, w myśl których innowacja i przemiany technologiczne są zakorzenione w strukturze gospodarczej, są warunkowane pamięcią terytorium i w dużym stopniu zależne od procesów zachodzących w przeszłości. Ważne elementy do tej debaty wniósł szeroki nurt ekonomii instytucjonalnej, wskazując na społeczny i polityczny wymiar uczenia się i tworzenia innowacji. Dynamika instytucjonalna (stojąca w opozycji do determinizmu technicznego) stała się centralną kategorią interpretacji współczesnych procesów innowacji. Na kanwie tych rozważań rozwinęła się systemowa interpretacja procesów innowacji i sieciowy paradygmat rozwoju (sieci społeczne, technologiczne i przemysłowe), w których procesy innowacji są

²⁵ B. Nooteboom, *Innovation, learning and cluster dynamics*, Discussion Paper No 44, Tilburg University, April 2004, s. 3.

efektem wspólnych, często komplementarnych działań prowadzących do powstawania wspólnych i nowych zasobów informacji, wiedzy i innowacji. Silne piętno w rozważaniach nad charakterem współczesnych procesów innowacji wywarła także teoria rozwoju endogenicznego. Zgodnie z jej założeniami, człowiek wraz ze swoją wiedzą i umiejętnościami stał się centralnym czynnikiem sukcesu gospodarczego i nośnikiem przedsiębiorczości, kreatywności i innowacji. W poszukiwaniu teoretycznej podbudowy współczesnych procesów innowacji nie bez znaczenia pozostała także zasobowa szkoła strategicznego myślenia, wskazująca na znaczenie tzw. zasobów specyficznych w rozwoju procesów innowacji.

Wychodząc z tych perspektyw i na kanwie tych koncepcji rozwinął się szeroki i wielowątkowy nurt badań pokazujących terytorialny kontekst procesów innowacji. Niemalże trzydzieści lat tej debaty przyniosło wielość ujęć teoretycznych, często określanых mianem terytorialnych „modeli” innowacji²⁶. Wiodącym nurtem rozważań stał się francuski paradygmat środowiska innowacji, który podkreśla współzależności między technologicznym, organizacyjnym i terytorialnym wymiarem procesów innowacji. Szkoła ta koncentrowała się na dynamice i jakości formalnych i nieformalnych relacji społecznych i gospodarczych jako czynników determinujących rozwój terytorialnych procesów innowacji. U podstaw tych rozważań leży koncepcja dystryktów technologicznych, lokalnych systemów produkcyjnych i środowisk przedsiębiorczości.

Z tego nurtu rozważań czerpie też koncepcja klastrów innowacji, pokazująca związek między innowacją techniczną, organizacją przemysłową i lokalizacją. Pozostaje ona także luźno powiązana z koncepcją kalifornijskiej szkoły geografii ekonomicznej oraz rozważaniami na temat nowych przestrzeni przemysłowych, wskazując na znaczenie bliskości przestrzennej, specjalizacji i roli transakcji w procesach innowacji.

Równoległy nurt rozważań wyrósł z ewolucyjno-instytucjonalnego spojrzenia i systemowego ujęcia procesów gospodarczych. Ten punkt widzenia leży u podstaw koncepcji regionalnych systemów innowacji oraz jest podstawą interpretacji regionalnej gospodarki uczącej się. U podstaw tych koncepcji leży przekonanie, że bliskość przestrzenna i interakcje zachodzące między podmiotami w środowisku regionalnym, sprzyjają procesom uczenia się i innowacji. Innowacje są tu w dużej mierze rezultatem współdziałania społecznego i terytorialnego, są

²⁶ Pojęcie to w literaturze anglojęzycznej stosowane jest jako ogólna nazwa dla podejść teoretycznych wyjaśniających mechanizmy procesów innowacji, w których lokalna/regionalna dynamika odgrywa znaczącą rolę (ang. territorial innovation model). Zob. m.in. F. Moulaert i F. Sekia, *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, „Regional Studies” vol. 37/3, 2003, p. 289–302.

zakotwiczone lokalnie i wykazują silne zabarwienie przeszłością danego terytorium. Ekspozowany jest wymiar modyfikacyjno-adaptacyjny struktur regionalnych i procesów innowacji. Ujęcia te zyskały dużą popularność i stały się punktem odniesienia w restrukturyzacji regionów i kształtowaniu nowej regionalnej polityki gospodarczej.

Ciekawej perspektywy analitycznej dostarcza paradygmat bliskości. Czerpiąc z szerokiego nurtu współczesnej myśli ekonomicznej, społecznej i geograficznej, koncepcja ta wskazuje na współzależności między szeroko rozumianą bliskością a tworzeniem innowacji. Nie odnajdujemy tu analizy form organizacji gospodarki przestrzennej (tak jak czynią to pozostałe koncepcje), ale ujęcie to dostarcza wielowymiarowego spojrzenia na procesy innowacji, gdzie różne formy bliskości, w tym geograficzna, sprzyjają uruchamianiu mechanizmów rozwoju innowacji w przestrzeni regionalnej.

W ramach terytorialnych koncepcji mechanizmy procesów innowacji analizowane są przez pryzmat takich kategorii, jak wielostronne uczenie się, relacje sieciowe, zasoby endogeniczne, bliskość geograficzna czy instytucje i kultura struktury przestrzennej. To, co łączy te koncepcje, to sieciowy i kolektywny mechanizm tworzenia innowacji, wskazujący na istotność kooperacji. Współzależność i komplementarność działań podejmowanych przez podmioty gospodarcze stały się tu fundamentem tworzenia innowacji. Powszechna zgodność panuje także w kwestii bliskości przestrzennej, która sprzyja zarówno kreowaniu zasobów wiedzy (szczególnie milczącej), jak i procesów innowacji. Ekspozowane są z jednej strony pozatechnologiczne cechy procesów innowacji, z drugiej zaś istotność logiki rynkowo-ekonomicznej. Istotną rolę odgrywa nowa forma koordynacji działania podmiotów i podejmowania decyzji, określana mianem *governance*. Podkreślane jest znaczenie wspólnotowych mechanizmów organizacji i zarządzania.

Tabela 2. Terytorialne koncepcje tworzenia procesów innowacji – synteza i porównanie

Kryteria	KONCEPCJA			
	Środowisko innowacyjne	Regionalne systemy innowacji	Region uczący się	Klasy innowacji
1	2	3	4	5
Źródła teoretyczne/ główne koncepcje stanowiące podstawę rozważań	Dystrykt przemysłowy; Lokalny system innowacji; Środowisko przedsiębiorczości; Teoria sieci;	Ekonomia instytucjonalna; Koncepcja endogenicznego rozwoju; Ewolucyjne ujęcie procesów rozwoju; Teoria sieci i systemów;	Ewolucyjne ujęcie procesów rozwoju; Ekonomia instytucjonalna; Koncepcja endogenicznego rozwoju; Koncepcja wielowymiarowego uczenia się;	Teoria sieci; Dystrykt przemysłowy; Lokalny system produkcyjny; Kalifornijska szkoła geografii ekonomicznej – nowe przestrzenie przemysłowe;
Istota procesów innowacji/ główne cechy i mechanizmy tworzenia procesów innowacji	– Innowacja jest pochodną zdolności aktorów do współpracy, tworzenia i wprowadzania zmian; – Innowacja jest zależna od systemu wspólnych wartości i kultury (sieć zakorzenionych podmiotów); – Innowacja jest zasobem tworzoną w ramach środowiska; terytorium „wytworza” innowacje, jest źródłem procesów innowacji; – Innowacja jest endogeniczna, „naturalnie” tworzona i koordynowana;	– Innowacja jest procesem interaktywnym, kolektywnym i kumulatywnym; relacje sieciowe stanowią podstawę działania systemu i interaktywnego uczenia się; – Innowacja jest pochodną „ścieżki” rozwoju danego terytorium; – Fundamentem rozwoju procesów innowacji są instytucje, przed wszystkim formalne; – Procesy innowacji wymagają zarządzania i koordynowania (system	– Procesy innowacji bazują na bliskości przestrzennej i interaktywnym uczeniu się; – Innowacje mają charakter endogeniczny, są wynikiem adaptacji i modyfikacji struktury regionalnej; – Istotne znaczenie ma infrastruktura ICT, jakości kapitału ludzkiego i środowiska kulturowego; – Fundamentalną rolę odgrywają instytucje publiczne i polityka regionalna;	– Źródłem innowacji są relacje sieciowe, postawa konkurencji i współpracy oraz transakcje między podmiotami; – Pierwszoplanową rolę odgrywają innowacje technologiczne; dominują innowacje będące rezultatem aktywności B+R i ich wdrażania; – Istotną rolę przypisuje się sektorowi publicznemu i polityce klastrowej;

1	2	3	4	5
Mechanizmy rozwoju regionu	Rozwój regionu jest konsekwencją dynamiki środowiska i zdolności podmiotów do współpracy i tworzenia nowych wartości-innowacji; Relacje sieciowe umożliwiające współistnienie zarówno współpracy, jak i konkurencji, będące zarazem sposobem kontroli i źródłem motywacji do działań proinnowacyjnych.	stymulowany i uporządkowany); wiodącą rolę odgrywają władze i instytucje publiczne; – Innowacje mają endo- i egzogeniczny charakter; Region postrzegany jest jako system interaktywnego uczenia się i tworzenia zasobów wiedzy i innowacji, które decydują o jego pozycji konkurencyjnej. System regionalny podlega nieustannej ewolucji i dostosowuje się do wymogów społeczno-gospodarczych. Władze publiczne (istotne ogniwo systemu) wspierają przemiany w ramach polityki regionalnej.	Rozwój regionu wynika z umiejętności adaptacji podmiotów regionalnych do wyzwań społeczno-gospodarczych i szybko zmieniającego się otoczenia. Bliskość aktorów regionalnych, interakcje i wielowymiarowe procesy uczenia umożliwiają szybko i efektywną wymianę wiedzy i innowacji, co poprawia pozycję konkurencyjną poszczególnych podmiotów i całego regionu. Podkreślana jest tu silna interakcja między procesami gospodarczym a społeczno-kulturowymi.	Rozwój regionu jest pochodną zdolności innowacyjnych obecnych w regionie podmiotów, wyspecjalizowanych w wybranych sektorach gospodarki. Mechanizmy współpracy i koordynacji leżą u podstaw budowania przewagi konkurencyjnej, z której czerpią członkowie klastra. Konkurencyjność regionu jest pochodną pozycji konkurencyjnej funkcjonujących w nim klastrów innowacyjnych.
Czołowi przedstawiciele	Ph. Aydalot, D. Maillat, R. Camagni	Ph. Cooke, B. Asheim	R. Florida	M. Porter, A. J. Scott, M. Storper

Źródło: opracowanie własne

W koncepcjach tych odmiennie rozłożone są akcenty na podstawowe elementy i mechanizmy procesów innowacji. W regionalnym systemie innowacji oraz regionie uczącym się podstawą tworzenia innowacji są interakcje prowadzące do procesów interaktywnego uczenia się, a w konsekwencji powstawania innowacji. Ważną rolę odgrywają tu (podobnie jak w przypadku klastrów innowacji) instytucje publiczne i polityka regionalna. W koncepcji klastra innowacji i środowiska innowacji mocno eksponowane jest osadzenie terytorialne, tworzące zasoby specyficzne. Ale to, co różni te koncepcje, to spojrzenie na charakter procesów innowacji. W klastrach odnajdujemy akcentowanie technologicznego wymiaru procesów innowacji, podczas gdy w środowisku innowacji uwaga skupiona jest na identyfikacji roli instytucji i społeczno-kulturowego kontekstu procesów innowacji. Klastry i środowiska innowacji ogniskują się wokół mechanizmów tworzenia procesów innowacji, w koncepcji zaś regionalnego systemu innowacji i regionu uczącego eksponowana jest perspektywa dyfuzji i adaptacji do wymogów współczesnej gospodarki. Z jednej strony, innowacje są warunkowane zdolnością firm do tworzenia i wprowadzania innowacji (w koncepcji środowiska innowacji), z drugiej zaś są postrzegane jako interaktywny i kumulatywny proces wszystkich aktorów regionalnych (regionalny system innowacji, region uczący się) czy też wynik aktywności badawczo-rozwojowej (klastry innowacji). Różnorodność w interpretacji procesów innowacji sięga daleko, od determinizmu technologicznego na jednym krańcu do społeczno-organizacyjnych trajektorii innowacji na drugim.

Odmienne, w koncepcjach tych rozłożone są akcenty na podstawowe elementy i mechanizmy procesów innowacji. W regionalnym systemie innowacji oraz „regionie uczącym się”, podstawą tworzenia innowacji są interakcje prowadzące do procesów interaktywnego uczenia się, a w konsekwencji powstawania innowacji. Ważną rolę odgrywają tu (podobnie jak w przypadku klastrów innowacji) instytucje publiczne i polityka regionalna. W koncepcji klastra innowacji i środowiska innowacji mocno eksponowane jest osadzenie terytorialne, tworzące zasoby specyficzne. Klastry i środowiska innowacji ogniskują się wokół mechanizmów tworzenia procesów innowacji, w koncepcji zaś regionalnego systemu innowacji i regionu uczącego eksponowana jest perspektywa dyfuzji i adaptacji do wymogów współczesnej gospodarki. Z jednej strony, innowacje są warunkowane zdolnością firm do tworzenia i wprowadzania innowacji (w koncepcji środowiska innowacji), z drugiej zaś są postrzegane jako interaktywny i kumulatywny proces wszystkich aktorów regionalnych (regionalny system innowacji, region uczący się) czy też wynik aktywności badawczo-rozwojowej (klastry innowacji). Różnorodność w interpretacji procesów innowacji sięga daleko, od

determinizmu technologicznego na jednym krańcu do społeczno-organizacyjnych trajektorii innowacji na drugim.

Pomimo pozornej jedności semantycznej, są to koncepcje w wielu elementach istotnie różniące się, a ich podstawy teoretyczne wywodzą się z odmiennych perspektyw analizy. Wynika to między innymi z interdyscyplinarności stosowanych ujęć i różnic pojęciowych występujących w naukach ekonomicznych, społecznych czy geograficznych. Podejścia te w wielu elementach są jednorodne, w wielu komplementarne, ale zarazem w licznych przeciwstawne. Bazują one na wspólnych elementach składowych, takich jak: rozwój endogeniczny, systemy innowacji, ewolucja, interaktywne uczenie się, organizacja sieciowa czy *governance*. F. Moulaert i F. Sekia wskazują, że pozorna, semantyczna jednolitość skrywa pluralizm interpretacji terytorialnej dynamiki innowacji oraz teoretyczne inspiracje. Pluralizm ten jest z jednej strony siłą tych podejść i ujęć teoretycznych, z drugiej występująca nieostrość i niejednoznaczność interpretacji wyraźnie wskazuje na konieczność pogłębienia rozważań do osiągnięcia pewnej jasności analitycznej²⁷.

Podsumowanie

Budowanie nowoczesnej i konkurencyjnej gospodarki regionalnej wymaga zdolności do tworzenia i przekształcania wiedzy w nowe produkty, technologie czy usługi. Umiejętności te decydują dziś o sukcesie rynkowym zarówno poszczególnych podmiotów gospodarczych, jak i całych regionów. Potwierdzają to koncepcje teoretyczne (zaprezentowane powyżej) podkreślające, że budowa trwałego rozwoju regionu determinowana jest przez zasoby wiedzy i innowacji, kapitał ludzki i społeczny czy gęstość relacji sieciowych i skłonność do kooperencji. W ujęciach tych odnajdujemy renesans znaczenia bliskości przestrzennej oraz instytucjonalnego i kulturowego kontekstu rozwoju procesów innowacji. Koncepcje te podjęły próbę bardziej kompleksowego i wyczerpującego, względem klasycznych teorii rozwoju, wyjaśnienia mechanizmów rozwoju procesów innowacji, z uwzględnieniem terytorialnego ich wymiaru. Ich ogromnym walorem jest interdyscyplinarność zastosowanego ujęcia oraz uwzględnienie społecznych i terytorialnych warunków wzrostu gospodarczego. Podejścia te wywarły istotny wpływ na reorientację polityki gospodarczej, podnosząc rangę regionów z jednej strony i akcentując oddolne mechanizmy procesów rozwoju z drugiej.

²⁷ F. Moulaert i F. Sekia, *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, „Regional Studies” vol. 37/3, 2003, s. 299.

Paradygmat rozwoju terytorialnego dokonał istotnej redefinicji procesów gospodarczych i nadał nowy wymiar studiom regionalnym. G. Benko konstatuje, że w momencie globalizacji gospodarki, w okresie kryzysu (ekonomicznego, społecznego i kulturalnego), po niepowodzeniu rozwoju kierowanego „od góry” (przez państwo), u kresu złudzeń i marzeń związanych z rozwojem lokalnym, w końcu fordyzmu, ale zarazem w nieuporządkowanym postfordyzmie, między powstawaniem bloków kontynentalnych (strefa wolnego handlu, wspólny rynek, unia ekonomiczna i monetarna) i pojawieniem się zjawiska zakotwiczenia terytorialnego firm w tkance lokalnej, nauki regionalne pozostają żywe i mogą dostarczać analiz dla dzisiejszej polityki oraz pomagać w zrozumieniu świata²⁸.

Wielowątkowość terytorialnego spojrzenia na procesy innowacji z jednej strony pcha regionalistów w nowe obszary analizy, z drugiej zaś nastrocza wiele trudności interpretacyjnych. Pomimo wieloletnich badań nad tą problematyką, terytorialne ujęcie rozwoju nie opiera się jeszcze na zbiorze doktryn wystarczająco silnie ugruntowanych naukowo i wciąż stanowi dynamicznie rozwijający się nurt badań.

Bibliografia

- Aydalet Ph., *Economie regional et Urbanie*, Paris, Economica, 1984.
- Aydalet Ph., *Trajectoires technologiques et milieux innovateurs*, [w:] Ph. Aydalet (ed.), *Milieux innovateurs en Europe*, Edytion GREMI, Paris 1998.
- Benko G., *La science régionale*, serie Que sais-je?, PUF, Paris 1998.
- Chądzyński J., Nowakowska A., Przygodzki Z., *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*, Wydawnictwo Cedewu, Warszawa 2008.
- Dupny C., Torre A., *Confiance et proximite*, [in:] B. Pecqueur, J. B. Zimmermann (eds.), *Economie de proximites*, Hermes Science Publications, Paris 2004.
- Florida R., *Toward the learning region*, Futures 1995, vol. 27, no. 5.
- Grzeszczak J., *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN nr 173, Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1999.
- Jean B., *Le developpement territorial. Une discipline scientifique emergente*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives quebecoises*, Presses de L'Universite du Quebec 2008.
- Jewtuchowicz A., *Terytorium i lokalne systemy produkcyjne a globalizacja gospodarki*, [w:] W. Kosiedowski (red.), *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2001.
- Jewtuchowicz A., *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.

²⁸ G. Benko (1998), *La science régionale*, serie Que sais-je?, PUF, s. 113

- Lardon S., Maurel P., Pincet V., *Representations spatiales et développement territorial*, Editions Hermes, Paris 2001.
- Maillat D. (), *Globalizacja, terytorialne systemy produkcyjne i środowiska innowacyjne*, Rector's Lectures, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2002.
- Moulaert F., Sékia F., *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, „Regional Studies” 2003, vol. 37/3.
- Nooteboom B., Innovation, learning and cluster dynamics, Discussion Paper, no 44, Tilburg University, April 2004.
- Nowakowska A., Regionalny kontekst procesów innowacji, [w:] A. Nowakowska (red.), *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2009
- Nowakowska A., *Regionalny wymiar procesów innowacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.
- Nowakowska A., *Regionalny system innowacji*, [w:] K. B. Matusiak (red), *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć*, Wydawnictwo Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2008.
- OECD Raport, *Cities and region in the new learning economy*, Paris 2001.
- Pecqueur B., *Le développement local pour une économie des territoires*, Syros, Paris 2000
- Pietrzyk I., *Paradygmat rozwoju terytorialnego*, [w:] Kosiedowski W. (red.), *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2001.
- Pietrzyk I., *Globalizacja, integracja europejska a rozwój regionalny*, [w:] Jewtuchowicz A. (red.), *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.
- Rallet A., *Commentaires du texte d'Olivier Crevoisier' dans Amedee Mollard et al., Territoires et enjeux du développement regional*, Editions Quae.

TERRITORY – THE SOURCE OF INNOVATION PROCESSES

Abstract

The radical renouncement with the traditional interpretation of space and local development has been a base to new – territorial development paradigm in the early nineties. In this perspective, the space “creates” dynamics of the economy and gives its own autonomy to the development processes. There is a visible shift from the static interpretation of the region as the location of business and economic resources towards the dynamic interpretation, where relationships and activity of local actors, as well as social and institutional capital, create new value for the space-territory. This interpretation of the territory is seen as a source of innovation processes.

The aim of this paper is to identify the territorial mechanisms of innovation processes, in the context of the relationship between the territory and the processes of innovation. The article discusses the nature of the territory and territorial development, in order to capture the interdependencies between territorial development and innovation. The study refers to the major theoretical trends, such as the concepts of: innovative milieu, regional innovation system, cluster and learning region.